Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 11 2026

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің танымдық-тұлғалық табиғаты және оларды зерттеу мәселелері

Абдурахимова Гулнур Айгали қизи

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті Қазақ тілі және әдебиеті бағытының магистранты

Дуйсабаева Дилбар Ускановна

Ғылыми жетекшісі

Аннотация: Бұл мақалада қазақ тіліндегі фразеологизмдердің танымдық-тұлғалық табиғаты, семантикалық ерекшеліктері және олардың отандық тіл білімінде зерттелу тарихы қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты — тұрақты сөз тіркестерінің ұлттық-мәдени кодын, дүниетанымдық астарын және көркем әдебиет пен публицистикадағы стильдік қызметін кешенді түрде айқындау. Мақалада І. Кеңесбаев, Р. Сыздықова, Ә. Қайдар сынды ғалымдардың іргелі еңбектеріне сүйене отырып, фразеологизмдердің семантикалық жіктелуі мен тақырыптық топтарына талдау жасалады. Сонымен қатар соматикалық фразеологизмдер мен киелі сандар символикасының халықтың көшпелі тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен байланысы нақты тілдік деректер арқылы дәлелденеді. Мақала нәтижелері лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика және қазақ тілін оқыту әдістемесі салаларында қолдануға бағытталған.

Кіліт сөздер: қазақ фразеологиясы, тұрақты тіркестер, ұлттық-мәдени код, семантикалық жіктелу, лингвомәдениеттану, соматикалық фразеологизмдер, тілдік таным.

Аннотация: В данной статье рассматриваются когнитивно-антропоцентрическая природа, семантические особенности и история изучения фразеологизмов в казахском языкознании. Целью исследования является комплексный анализ национально-культурного кода устойчивых словосочетаний, их мировоззренческой основы, а также стилистических функций в художественной литературе и публицистике. Опираясь на фундаментальные труды таких ученых, как И. Кенесбаев, Р. Сыздыкова, А. Кайдар, автор систематизирует семантическую классификацию и тематические группы казахских фразеологизмов. На основе конкретных языковых примеров раскрывается тесная взаимосвязь соматических фразеологизмов и символики сакральных чисел с кочевым образом жизни, обычаями и традициями казахского народа. Результаты исследования могут быть применены в области лингвокультурологии, когнитивной лингвистики и методики преподавания казахского языка.

Ключевые слова: казахская фразеология, устойчивые словосочетания, национально-культурный код, семантическая классификация, лингвокультурология, соматические фразеологизмы, языковое сознание.

Abstract: This article examines the cognitive and anthropocentric nature, semantic features, and research history of phraseological units in Kazakh linguistics. The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the national-cultural code embedded in set expressions, their worldview foundations, as well as their stylistic functions in fiction and journalism. Drawing upon the seminal works of scholars such as I. Kenesbayev, R. Syzdykova, and A. Kaidar, the author systematizes the semantic classification and thematic groups of Kazakh phraseologisms. Using specific linguistic examples, the paper

demonstrates the close connection between somatic phraseological units, the symbolism of sacred numbers, and the nomadic lifestyle, customs, and traditions of the Kazakh people. The findings of the research can be applied in the fields of linguoculturology, cognitive linguistics, and methods of teaching the Kazakh language.

Keywords: Kazakh phraseology, set expressions, national-cultural code, semantic classification, linguoculturology, somatic phraseologisms, linguistic cognition.

Кіріспе бөлім: Тіл — қай халықтың болмасын рухани болмысын, ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымы мен ұлттық менталитетін бойына сіңірген ең киелі құндылық. Әлемдік тіл білімінде тілді тек қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сол ұлттың мәдениеті мен тарихи жадын сақтаушы күрделі танымдық жүйе ретінде қарастыру үрдісі басым. Осы тұрғыдан алғанда, кез келген тілдің байлығы мен бейнелілік қуатын, ұлттық бояуы мен көркемдік ерекшелігін айқындайтын басты лексикалық қабат — фразеологизмдер, яғни тұрақты сөз тіркестері. Фразеологизмдер — халықтың өмірлік тәжірибесінен, тұрмыс-тіршілігінен, салт-дәстүрінен және қоршаған ортаны пайымдауынан туындаған тілдік бірліктер. Олар сөйлеу тіліне эмоционалды-экспрессивті реңк үстеп қана қоймай, ойды ықшам, әсерлі әрі дәл жеткізудің таптырмас құралы қызметін атқарады.

Бүгінгі жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау, ана тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін терең зерделеу және жас ұрпақтың тілдік қорын байыту мәселесі айрықша өзектілікке ие болып отыр. Қазақ тілі — фразеологиялық қоры аса мол, мағыналық аясы кең тілдердің бірі. Халқымыздың көшпелі өмір салты, мал шаруашылығына негізделген кәсібі, наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары тіліміздегі мыңдаған тұрақты тіркестердің пайда болуына негіз болды. Сондықтан қазақ фразеологизмдерін терең зерттеу — тек лингвистикалық міндет қана емес, сонымен қатар ұлттың рухани тарихын, этномәдени кодын және психологиялық болмысын танудың кілті.

Осы мақаланың негізгі мақсаты — қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ғылыми-теориялық негіздерін, қалыптасу тарихын, тақырыптық-семантикалық топтарын және ұлттық-мәдени табиғатын жан-жақты талдау. Зерттеу барысында отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, тұрақты тіркестердің тілдік танымдағы орны, олардың ішкі мағыналық тереңдігі мен көркем әдебиеттегі, ауызекі сөйлеу тіліндегі стильдік қызметі айқындалады.

Негізгі бөлім: Фразеологизм ұғымы және қазақ фразеологиясының зерттелу тарихы. Тіл білімінде фразеологизмдер деп құрамындағы сөздердің бастапқы тура мағыналарынан алшақтап, біртұтас, бөлінбейтін мағынаға ие болған, тілде даяр қалпында қолданылатын тұрақты сөз тіркестерін атайды. Еркін сөз тіркестері сөйлеу кезінде грамматикалық заңдылықтарға сай жаңадан құрастырылса, фразеологизмдер ғасырлар бойы сұрыпталып, тұрақталған дайын тілдік единица ретінде жұмсалады. Олардың басты белгілеріне мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, қолданылу даярлығы және бейнелілік-экспрессивтік сипаты жатады. Мысалы, «көзді ашып-жұмғанша» тіркесіндегі сөздер жеке-жеке алғандағы мағынасын жоғалтып, біртұтас «лезде, өте жылдам» деген ұғымды білдіреді.

Қазақ тіл білімінде фразеология саласының ғылыми негізін қалаушы — көрнекті ғалым, академик Ісмет Кеңесбаев. Ол өзінің 1940–1950 жылдардан басталған іргелі зерттеулерінде қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің табиғатын, олардың мақал-мәтелдерден және еркін тіркестерден айырмашылығын алғаш рет жүйелі түрде айқындап берді. Ғалымның 1977 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» — отандық түркология ғылымындағы теңдессіз еңбек. Бұл сөздікте он мыңнан астам тұрақты тіркес жинақталып, олардың мағынасы, қолданылу аясы мен әдеби мысалдары толық қамтылған.

І. Кеңесбаев салған ғылыми сара жолды кейінгі буын ғалымдар түрлі бағытта жалғастырып, байыта түсті:

Р. Сыздықова фразеологизмдердің тарихи-этимологиялық негіздерін, көне жазба ескерткіштер мен ақын-жыраулар тіліндегі қолданысын зерттеді.

Ә. Қайдар тұрақты тіркестерді этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырып, олардың астарында жатқан ұлттық таным мен халықтық дүниетанымды ашып көрсетті.

Ғ. Смағұлова фразеологизмдердің мағыналық дамуын, варианттылығы мен синонимдік қатарларын жүйеледі.

Н. Уәли тұрақты тіркестердің мәдени-танымдық аспектілерін, сөз мәдениетіндегі рөлін ғылыми тұрғыда тереңдетті.

Сонымен қатар қазіргі қазақ тіл білімінде фразеологизмдер когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану және салғастырмалы тіл білімі аясында қарқынды зерттелуде. Бұл бағыттар тұрақты тіркестерді тек құрылымдық-грамматикалық тұрғыдан ғана емес, адам санасындағы концептілермен, ұлттық стеротиптермен байланыстыра талдауға мүмкіндік береді.

Тақырыптық-мазмұндық жағынан қазақ фразеологизмдері адам өмірінің барлық саласын қамтиды. Солардың ішінде ең өнімді топтарды төмендегідей жіктеуге болады:

1. Адамның психологиялық жай-күйі мен эмоциясын білдіретін тіркестер: Қазақ тілінде қуаныш, реніш, қорқыныш, таңданыс секілді сезімдер аса бейнелі түрде суреттеледі. Мысалы, қатты қуануды — «төбесі көкке екі елі жетпеу», «жүрегі жарыла қуану»; қатты қорқуды — «зәре-құты қалмау», «жүрегі тас төбесіне шығу»; ал таңдануды — «жағасын ұстау», «аузын ашып, көзін жұму» деп бейнелейді.

2. Адамның мінез-құлқы мен болмысын сипаттайтын тіркестер: Тілдегі тұрақты тіркестердің үлкен бөлігі адамға баға беру қызметін атқарады. Жағымды мінезді сипаттауда «қой аузынан шөп алмас» (жуас, момын), «атқан оқтай» (турашыл, шапшаң), «аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығу» (ашушаң, балағатшыл), «жұмыртқадан жүн қырыққан» (өте сараң, қу) сияқты тіркестер халықтық бағалаудың айқын көрінісі.

3. Көшпелі тұрмыс пен мал шаруашылығына байланысты тіркестер: Қазақ халқының ғасырлар бойғы негізгі тіршілік көзі төрт түлік мал болғандықтан, фразеологиялық

қорда жылқы, түйе, қой, сиыр атауларымен байланысты тіркестер өте көп. Мысалы: «ат ізін салмау» (хабарласпау), «түйе үстінен сирақ үйту» (ебедейсіздік таныту), «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» (бейбіт, мамыражай уақыт), «сиыр құйымшақтану» (бір істің созылып, берекесі кетуі).

4. Уақыт пен кеңістік ұғымдарын білдіретін тіркестер: Халқымыз уақыт өлшемі мен қашықтықты нақты сандармен емес, тұрмыстық тәжірибеге негізделген образды тіркестермен өлшеген: «сүт пісірім уақыт», «бие сауым уақыт», «қас-қағым сәт», «таяқ тастам жер», «көз ұшында».

3. Фразеологизмдердің ұлттық-мәдени коды және дүниетанымдық ерекшелігі

Лингвомәдениеттану ғылымында фразеологизмдер «мәдениеттің тілдік қоймасы» ретінде бағаланады. Себебі кез келген тұрақты тіркестің арғы жағында халықтың ежелгі мифологиялық түсінігі, салт-дәстүрі, ырым-тыйымдары немесе тарихи оқиғалары жатады. Мұны тілдің ұлттық-мәдени коды деп атаймыз.

Қазақ фразеологизмдеріндегі ұлттық кодтың ең жарқын көрінісі — соматикалық (дене мүшелеріне қатысты) фразеологизмдер. Адам дүниені алдымен өз денесі мен сезім мүшелері арқылы таниды. Қазақ тілінде бас, көз, қол, жүрек, бауыр, тіл, қабақ сөздерінің қатысуымен жасалған жүздеген тұрақты тіркестер бар. Мәселен, «бауыр» сөзі қазақ танымында ең жақын туыстықты, мейірімділікті білдіреді: «бауыр басу», «бауырына тарту», «бауыр еті баласы». Ал «жүрек» — батылдық пен сезімнің мекені: «жүрегінің түгі бар» (өте батыл), «жүрегі шайлығу» (қорқып қалу). Сол сияқты «қабақ» сөзі арқылы адамның көңіл-күйі дәл беріледі: «қабағы ашылу», «қабағынан қар жауу», «қабақ шыту». Сонымен қатар қазақ фразеологизмдерінде киелі сандар символикасы ерекше орын алады. Халық дүниетанымында үш, жеті, тоғыз, қырық сандары қасиетті саналған:

«Жеті» саны: «Жеті атасын білмеген жетесіз», «жеті қат жер асты», «жеті түнде». «Қырық» саны: «Қырық күн шілде», «қырық пышақ болу» (қатты ұрысу), «қырықтың бірі — Қыдыр». «Үш» саны: «Үш ұйықтаса түсіне кірмеу», «үш қайнаса сорпасы қосылмау» (мүлде қатысы жоқ).

Көптеген фразеологизмдердің этимологиясы көне салт-дәстүрлермен тікелей байланысты. Мысалы, «ат құйрығын кесісу» тіркесі ертеде екі рудың немесе екі адамның бір-бірінен біржола безіп, арақатынасын үзгенде жасайтын жоралғысынан шыққан. Ал «мұрнын көкке шүйіру», «бөркін аспанға ату», «қамшы салар жер» секілді тіркестер де халқымыздың тұрмыстық-этнографиялық болмысынан сыр шертеді.

4. Көркем әдебиеттегі және публицистикадағы фразеологизмдердің стильдік қызметі

Фразеологизмдер — сөз зергерлерінің қолындағы ең қуатты көркемдік құрал. Олар шығарма тіліне ұлттық рух, образдылық және эмоционалды бояу дарытады. Қазақ сөз өнерінің классиктері халықтық фразеологизмдерді орнымен қолданып қана қоймай, оларды авторлық өңдеуден өткізіп, мағыналық аясын кеңейте білген.

Абай Құнанбайұлы өз шығармаларында халықтың тұрақты тіркестерін терең философиялық ой айту үшін пайдаланған.

Мысалы, ақынның өлеңдері мен қара сөздеріндегі «жүректің көзі», «ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек», «көңілдің кірі» сияқты тіркестер қазақ әдеби тілінің фразеологиялық қорын жаңа белеске көтерді.

Ал, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы — қазақ фразеологизмдерінің нағыз энциклопедиясы. Жазушы әр кейіпкердің әлеуметтік ортасына, жас ерекшелігіне және психологиялық болмысына қарай өзіндік фразеологиялық қолданыстар берген. Мәселен, Құнанбайдың сөз саптауында салмақты, билік пен ел ісіне қатысты тұрақты тіркестер басым болса, Зере мен Ұлжанның тілінде мейірім мен тәрбиеге толы халықтық тіркестер жиі кездеседі.

Сондай-ақ Ғ. Мүсірепов, Б. Майлин, Ш. Мұртаза, Ә. Кекілбаев сынды қаламгерлер фразеологизмдердің құрамын өзгертіп (трансформациялап) қолдану арқылы юмор, сатира немесе трагедиялық шиеленіс тудырудың озық үлгілерін көрсетті.

Бүгінгі таңда фразеологизмдер бұқаралық ақпарат құралдарында, әсіресе газет-журнал тақырыптарында және публицистикалық мақалаларда жиі қолданылады.

Журналистер оқырман назарын бірден аудару үшін танымал тұрақты тіркестерді заманауи оқиғалармен ұштастырып, жаңаша реңк береді. Бұл — фразеологизмдердің тілдегі тірі, динамикалық құбылыс екендігінің дәлелі.

Қорытынды бөлім:

Қорытындылай келе, қазақ тіліндегі фразеологизмдер — халқымыздың ғасырлар қойнауынан жеткен баға жетпес рухани мұрасы, ұлттық таным мен сөз өнерінің биік шыңы. Олар тіліміздің грамматикалық құрылымын байытып қана қоймай, сөйлеу мәдениетімізге ерекше әр, терең мағына мен бейнелілік береді. Мақала барысында талданғандай, қазақ фразеологиясының қалыптасуы мен дамуы халқымыздың тарихымен, тұрмыс-тіршілігімен, салт-дәстүрімен және дүниетанымдық көзқарастарымен біте қайнасып жатыр.

Қазіргі ақпараттық технологиялар мен жаһандану заманында тіліміздің шұбарлануына жол бермей, оның табиғи тазалығы мен көркемдігін сақтап қалу — әрбір азаматтың борышы. Тіл байлығын меңгеру, оның ішінде фразеологизмдердің мағынасын терең түсініп, ауызекі және жазба тілде орынды қолдана білу — ұлттық кодты сақтаудың ең тиімді жолы. Оқу орындарында фразеологизмдерді этномәдени және танымдық тұрғыдан оқытуды жетілдіру, заманауи мультимедиялық сөздіктер әзірлеу жас ұрпақтың ана тіліне деген сүйіспеншілігін арттырып, рухани сабақтастықты нығайта түсері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
3. Смағұлова Ғ. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
5. Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.